

СОЛДАТИ ЧИ РАБИ? СПОГАДИ ТА ОПОВІДІ ЧОЛОВІКІВ, ЩО ВИЖИЛИ У ЗАГОНАХ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ УГОРСЬКОЇ АРМІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ГОЛОКОСТУ

Ілана Розен

Вступ: Історія та розповідь угорсько-єврейських чоловіків, призваних на військово-будівельну службу під час Голокосту

Хоча після закінчення Другої світової війни та краху німецько-нацистської спроби знищення єврейського народу (яка отримала назву “Голокост”, або “Шоа” на івриті) минуло вже більше шістдесят років, інтерес до подій та процесів того періоду не вщухає. Більше того, вивчення та дискурс Голокосту останнім часом поширилися на сфери та теми, що раніше були загалом невідомі або вважалися неістотними. Такими є, наприклад, історія та розповіді дітей, жінок, інвалідів, людей із психічними та сексуальними розладами й інших груп жертв Голокосту. Втім, як не дивно, виняткові страждання євреїв, яких забрали до загонів примусової праці в армії Угорщини, що входила тоді до складу нацистської Вісі (Gutman II 693–702, III 1007–1009), ще не отримали належного висвітлення в літературі, культурі та політиці. Цього не змінює той факт, що перші свідчення та спогади колишніх працівників таких загонів почали збирати та публікувати невдовзі після війни, спочатку у складі так званих меморіальних книжок знищених угорсько-єврейських громад, а потім — і окремими працями. До того ж, ще у 70-х роках ХХ ст. з’явилася перша з двох присвячених цій темі монографій провідного дослідника історії Голокосту угорського єврейства Рендольфа Л. Брама (Braham 1977, 1995), а пізніше про неї писав угорський історик Сабольч Сіта (Szita 1997). Утім, сага цих працівників переважно залишалася в тіні — порівняно із розповідями інших жертв Голокосту як в Угорщині, так і загалом у світі.

Наступні дані польових досліджень підкреслюють, що історії-оповіді цієї групи жертв у внутрішньо-груповій перспективі мають по-

рівняно невелику вагу. На початку 90-х років ХХ ст. в Ізраїлі та Будапешті (Угорщина) автор цього дослідження записувала повні історії життя євреїв, угорського походження, які вижили під час Голокосту. Ці оповіді лягли в основу нашої докторської дисертації та інших робіт (Rosen 1994, 2008). Серед потенційних респондентів часто траплялися подружжя, де обидва партнери пройшли через Голокост. У більшості випадків дружина була так званою “типовою” або “класичною” жертвою Голокосту, яку депортували до сумнозвісного концтабору Аушвіц-Біркенау, а потім змушували до рабської праці на тому чи іншому виробництві. В інших випадках вона могла бути мешканкою Будапешта, переселеною до гетто, або рятувалася в одній з так званих “безпечних осель” при іноземних посольствах, або жила під вигаданим християнським іменем. У таких інтерв’ю чоловік якнайчастіше представлявся нею, або — з певними застереженнями — сам оцінював себе, як людину, що вижила *тільки* в Угорській військово-будівельній службі (угорською — munkaszolgálat, або munktábor [трудо-вий табір] у внутрішньому вжитку; також на івриті — “плагот авода” [трудова загони]). Потім дружина розповідала історію свого життя, приділяючи велику увагу Голокосту та подальшим стражданням (Rosen 2004 “Women and Time”), а чоловік у той час лише слухав та виказував співчуття. Дуже рідко чоловіки потім розповідали і свою історію. Зазвичай розповідь чоловіка отримувала особливу увагу та повагу лише в тих випадках, коли його дружина не була в’язницею Аушвіцу або іншого концтабору, не хотіла ділитися своїми спогадами або взагалі не була присутня.

У більшості випадків розповіді чоловіків доводять неправомірність применшення їх

важливості, оскільки жахливі розповіді угорських євреїв, які пройшли через трудові загани, гідні подальшого академічно-культурного вивчення, політичного та публічного визнання, а також простого людського співчуття. У цій роботі ми намагаємося пролити світло на розповіді угорських євреїв, які служили в загонах примусової праці, визначити їхню структуру, складності та проблематичні ділянки. Ми пропонуємо розглянути ці унікальні розповіді в контексті загального комплексу свідчень жертв Голокосту. До того ж ми висвітлюємо роль дослідів та дослідників у цій царині, та їхній внесок у справу відкриття цих болючих та неоднозначних історій-оповідей.

Огляд угорсько-єврейської історії з наголосом на досвіді жертв трудових загонів

Історія та оповідь єврейських чоловіків, які відбували трудову повинність під час Голокосту, є часткою угорсько-єврейської історії, яка розгорталася протягом століть перед початком Другої світової війни та продовжує творитися зараз. Перші євреї з'явилися в Угорщині ще в часи Римської імперії, але стабільні громади утворилися лише в XI ст. Так само як і у випадках інших єврейських діаспор та інших національних меншин, угорські євреї часто зазнавали утисків та пригноблення з боку влади, а також відчували відчуження та неприязнь з боку широких верств населення. Утім, в середині XIX ст. угорські євреї звільнилися від більшості обмежень, а їхня роль у місцевій економіці та культурі здобула широкого визнання. Нажаль, надії на визнання завжди сусідили з новітніми проявами антисемітизму.

Угорське єврейство можна грубо поділити на три релігійно-культурні групи, спираючись на рівень підтримки/відторгнення новітньої світської культури, незважаючи на базову відданість членів всіх трьох груп угорській державі. Ці групи відомі як "ортодокси", "статус-кво" та "новатори". Після розділення Австро-Угорської імперії по закінченню Першої світової війни кількість євреїв в Угорщині зменшилася майже в два рази (з приблизно 800 тис. осіб), оскільки вони опинилися на те-

риторії сусідніх країн, таких як Румунія, Чехословаччина та Югославія. Протягом 30-х років XX ст. в суспільстві посилювалися антисемітські настрої, які призвели до прийняття антисемітських законів наприкінці 30-х — на початку 40-х років. Потім, незадовго до та на початку Другої світової війни втрачені території — разом із єврейським населенням — були віддані Угорщині урядом нацистської Германії в обмін на участь у Вісі. Саме протягом цього періоду єврейських чоловіків віком від 18 до 45 років примусово забирали на службу до військово-будівельних підрозділів Угорської армії. Цей процес розгортався на тлі вируючого фашизму та антисемітизму, отже такі службовці вважалися "неблагонадійними". Через це їм не видавали зброю та навіть воєнну форму (за виключенням найперших хвиль призову), а їхня праця використовувалася для виконання важких напіввійськових робіт. Приблизно половина чоловіків залишилася на Батьківщині, а іншу направили на східний фронт, а потім — після поразки військ Вісі під Сталінградом — назад, до Угорщини.

Наприкінці війни, у березні 1944 року, після невдалої спроби вийти з Вісі Угорщина була окупована німецькими військами. З цього моменту доля угорських євреїв стала фактично такою самою, як і доля інших єврейських громад Європи, — вони систематично знищувалися. Тих службовців, які не потрапили в радянський полон, не приєдналися до партизанських угруповань на сході та не дезертирували, тепер відправляли до німецьких концентраційних таборів, таких як Дахау, або направляли в сумнозвісні "походи смерті" до таборів Маутгаузен та Гунскірхен (Krantz, Lappin). Загалом під час Голокосту було знищено більшість євреїв Угорщини — приблизно 600 тис. з 800 тис. З усіх 60–70 тис. службовців трудових загонів вижили лише 6–7 тис. Цей показник дорівнює загальноєвропейському, але значно нижчий від 20 %–25 % тих, хто вижили по Угорщині, отже статистика показує надзвичайно високий рівень смертності в трудових загонах.

З тих угорських євреїв, які залишилися живі, приблизно половина емігрувала до західних країн та новоствореної держави Ізраїль протягом перших дев'яти повоєнних років. Зараз в Угорщині мешкає поважна єврейська меншина у приблизно 100 тис. осіб, яка сконцентрована переважно в Будапешті та розглядає себе як частину угорської нації не менш ніж єврейської. У цьому аспекті вона підтримує тенденцію, що сформувалася на підці емансипації угорського єврейства в 60-х роках ХІХ ст., а також представляє собою унікальний приклад меншини, яка намагається інтегруватися до суспільства та культури країни проживання, незважаючи на неодноразові розчарування та утиски в минулому (Braham 1972, Szalai 2004).

Методологічні та тематичні аспекти вивчення історії-оповіді службовців загонів примусової праці

Розповіді колишніх службовців з трудових загонів, які ми аналізуємо у цій статті, походять з наступних джерел: 10 аудіозаписів повних автобіографій записаних для нашої докторської дисертації, переважно угорською (Rosen 1994); ще 10 аудіозаписів епізодичних оповідей, спогадів та описів записаних для двох досліджень усного фольклору колишніх закарпатських євреїв, які зараз живуть в Ізраїлі, переважно на івриті (Rosen 1999, 2004 *In Auschwitz We Blew the Shofar*); а також більше десяти письмових свідощів або мемуарів опублікованих переважно на івриті з кінця 60-х років і дотепер.

Особисті оповіді, які представлені тут у вигляді повних автобіографічних оповідей та епізодичних свідощів та спогадів, зайняли особливе місце в сучасних суспільних науках, таких як історія, психологія, соціологія та антропологія, а також у лінгвістиці та літературознавстві, а особливо в усній фольклористиці (Bennett 1986; Fialkova and Yelenevskaya 2007; Kaivola-Bregenhøj, 1989; Labov 1972; Rosen 2004 "Women and Time"; Stahl 1989). Вивчення особистих оповідей дозволяє дослідникам з різних галузей зрозуміти важливі чинники, які впливали як на особисте життя людей, так і

на загальну психічно-ментальну та соціальну динаміку. В цьому дослідженні окремі розповіді розглядаються як такі, що відображають відповідний культурний контекст, якщо навіть і не в буквальному сенсі, а культурний контекст, в свою чергу, відбивається в окремих розповідях. У даному випадку окремі люди розповідають свої особисті спогади як частину великого групового досвіду, отже суспільна вага цих оповідей лише зростає. Розповіді колишніх службовців трудових загонів — це, насправді, багатоголосий стогін, спогад про страшну годину в житті їхньої громади та нації. Це додає таким розповідям особливої сили та значення.

У своїх розповідях (більше в довгих життєвих оповідах ніж в епізодичних спогадах) колишні службовці окреслюють свій спосіб життя в угорсько-єврейських громадах різного релігійного та соціокультурного спрямування в 20—30-ті роки ХХ ст. Потім вони переходять до періоду служби у загонах примусової праці та докладно описують виконувану роботу, свої страждання та спроби справитися з ними. У кінці вони розмірковують про своє сучасне життя у складі угорсько-єврейського народу. Досвід під час служби (яка могла тривати будь-який строк між 1940 та 1945 роками, а для тих, хто потрапив в радянський полон, — навіть більше) радикально відрізнявся в залежності від двох наступних факторів. По-перше, існує велика різниця в спогадах тих, хто залишився в межах Угорщини, і тих, кого відправили на східний фронт, а потім — назад. Загалом, розповіді про шлях на фронт визначаються більшою кількістю смертей та описів надзвичайно жорсткого відношення з боку офіцерів та рядових, ніж спогади про службу в самій країні. Крім того в дорозі службовці стикалися з різними іншими етнічними групами, як буде показано нижче. По-друге, оскільки угорська армія не забезпечувала службовців навіть найнеобхіднішими речами, соціально-економічне становище службовців ставало вкрай важливим. Ті, хто були краще забезпечені їжею та одягом, мали бодай спочатку кращі умови для виживання, хоча оповіді де-

монструють додаткові варіації цієї теми (Rosen 2004 *In Auschwitz*, 63–74, 75–81, Moskovitz 1997: 84).

Стосовно досвіду окремих груп жертв Голокосту та висвітлення гендерних аспектів, в останні роки багато уваги приділялося досвіду та спогадам жінок, які вижили під час Голокосту. Ця увага неминуче забарвлює такі дослідження суто “гендерним стражданням”. Це визначає підвищену увагу (як з боку самих оповідачок, так і з боку їхніх аудиторій, включаючи і дослідників) до важливості гендера як компонента як самого досвіду, так і його обробки та розповіді. У випадку жінок, ця увага підштовхувала їх підкреслювати особливі способи боротьби з випробуваннями під час Голокосту, такі як шляхи надання та отримання фізичної та емоційної підтримки, способи спілкування між собою задля виживання (Baumel 1995; Rosen 2008). За екстраполяцією або у порівнянні з жінками чоловіки загалом (і зокрема в даних матеріалах) показують меншу схильність до взаємної емоційної підтримки та спілкування, хоча вони приділяють так само багато уваги своїм зусиллям задля отримання їжі та ретроспективному вшануванню пам’яті загиблих товаришів.

На цьому тлі окремо визначаються дві оповіді: Андора Саламона (з колись угорського, а тепер румунського району Трансільванії) та, меншим чином, письмові спогади Баруха Цахора (із Закарпаття). Обидві розповіді визначаються довжиною, докладністю описів та щирими виразами слабкості та емоційності (Salamon in Rosen 1994, “Appendix,” 56–97, Tsachor 1997). З іншого боку, чоловічі оповіді в цілому мають свої унікальні характеристики, які відрізняються від спогадів жінок з трудових та концтаборів, а також від історій інших груп жертв Голокосту. Ці характеристики ми розглянемо нижче.

Типологія та інтерпретація розповідей службовців трудових загонів

Вивчення загальної структури оповіді колишніх угорських євреїв, що служили в трудових загонах, дозволяє зробити певні висновки. З погляду історичності та нарративності ко-

лишні службовці надають докладні свідчення своєї служби в історичному контексті, а також наводять дати, назви, імена та інші конкретні факти. Зрозуміло, що ці фактори підвищують вірогідність їхніх розповідей. Щодо складників цих розповідей, ми можемо зафіксувати певні повторювані явища, які пов’язані з двома головними елементами: ставлення командирів до службовців, та їхня відповідна реакція і шляхи виживання — як у реальному часі, так і в ретроспективі.

Ці два головні елементи можуть бути поділені на такі підрозділи. Відношення та поведінка військових: 1. Жорстко антисемітські “привітальні промови” одразу після призову, та подальші аналогічні репліки з боку військових. 2. Погане ставлення й тортури: службовців змушували тягнути та штовхати фургони або нести важкі вантажі замість коней, їх використовували в якості живих міношукачів та систематично і жорстко били. 3. Щоденне знущання з боку військових під виглядом боротьби за дисципліну, іноді з приводу їжі та особистої гігієни, а в інших випадках — без будь-якої причини. Окрім постійних побоїв та пороття колишні службовці підкреслюють ще одне особливо жорстке покарання: їх на багато годин підвішували за руки, зав’язані за спиною приблизно так, як описано в відомих спогадах про Голокост Жана Америкі (Améry, 1980). 4. У цьому загальному контексті деякі оповіді описують, як виключення, офіцерів та рядових військових, які ставилися до службовців з незвичайною повагою, людяністю та співчуттям.

Засоби та шляхи подолання випробувань під час служби можна поділити на такі підрозділи: 5. В реальному часі майже вся енергія службовців була скерована на виживання, спроби здобути більше їжі, ніж вони отримували. Деякі оповідачі докладно описують свою винахідливість у пошуку їжі або свої комерційні здібності при торгівлі з місцевими селянами, у той час як інші займають більш пасивну позицію. 6. У ретроспективі більшість колишніх службовців приділяє багато уваги в своїх розповідях вшануванню померлих товаришів, називаючи їхні

повні імена та пригадуючи обставини, за яких вони померли. 7. Так само, колишні службовці віддають пошану окремим людям та цілим громадам, знищення яких вони бачили на власні очі. Іноді службовців змушували допомагати у вбивстві інших євреїв, що робить їхні спогади та розповіді ще боліснішими. 8. Зважаючи на парадоксальне становище службовців, адже вони були одночасно частиною збройних сил Вісі та її головного ворога — єврейського народу, деякі колишні службовці болісно переживають цю роздвоєність або “іронію” (Gutman III 1009), але ніколи не усвідомлюють її настільки, щоби говорити про неї критично. Декотрі оповідачі згадують її непрямо, а інші взагалі не торкаються цієї теми. Іноді на двозначність їхнього становища вказують ззовні “інші люди”, як буде показано нижче. 9. Таким чином, багато років по тому досвід колишніх службовців став частиною “саги” єврейських страждань та спокутування. Наприклад, у ретроспективі оповідачі часто оцінюють певні обставини, які дозволили їм вижити у скрутних ситуаціях, як “чудеса”. Дехто вбачає в самому факті оповіді можливість окреслити свою психологічну стійкість або особисті чи суспільні цінності, що нібито допомагали їм пережити всі випробування.

Тепер ми маємо докладніше висвітлити компоненти загальної розповіді колишніх службовців із загонів примусової праці. Деякі з них ми докладно проаналізуємо, а інші лише представимо або опишемо. Метою такого аналітичного підходу є створення опису розповіді колишніх службовців — настільки живого та загального, наскільки це видається можливим в межах статті.

1. “Привітальні промови” офіцерів угорської армії

Багато колишніх службовців пригадують похмурі ритуалізовані промови своїх командирів, які мали на меті деморалізувати та принизити службовців разом як євреїв так і рядових солдат. Йозеф Клейн (з Трансільванії) був призваний до загону, який залишився працювати в Угорщині. Він пригадує таку сцену:

“Сержант звернувся до нас з коротенькою промовою, в якій пояснив, що ситуація в Європі змінилася, отже зараз вони покладуть край тій експлуатації християн євреями, що тривала багато століть. Ми, євреї, мали бути вдячні за змогу прийняти участь в цьому “навчальному курсі” разом з обраними представниками угорської інтелігенції. Краще нам навіть і не пробувати заморочити інших своїми лівими поглядами та іншими єврейськими штучками. Він особисто пообіцяв приглядати за нами та [пригрозив, що] нам ліпше буде виконувати накази навіть швидше й краще, ніж іншим, інакше наше життя перетвориться на пекло. Певна річ, він виконав усі свої погрози.” (Klein 1990: 30).

Гілель Данціг (з міста Мармарошсігет в Трансільванії), якому довелося служити на східному фронті, приводить таку промову:

“Генерал-майор звернувся до нас і твердим голосом сказав приблизно так: “Ви відправляєтеся на фронт, де будете працювати на благо нашої Батьківщини. Якщо ви насмілитеся дотримуватись горезвісних та неприйнятних звичаїв своєї раси, ви дорого за це заплатите. Якщо когось спіймають на саботажі або забороненій торгівлі, винних розстрілюватимуть, як скажених псів. Славна угорська армія пролила свою кров, поки жиди хитрували та багатіли! Але тепер ви будете працювати. Нарешті ви узнаете смак [тяжкої] праці та війни. Якщо ви виконаєте свій обов’язок, вам ніхто не зробить шкоди. Якщо ні, — можете очікувати на найгірше. Це все”. (Dantsig 1976: 36).”

Барух Цахор із Закарпаття, також ветеран східного фронту, пригадує таку промову:

Коли ми були вже вимотані муштрою та тренуваннями, “чоловік” почав говорити: “Мене звали лейтенант Кесслер. Мені випала “честь” бути командиром вашого батальйону. Після закінчення тренувань ви поїдете на російський фронт, а там отримаєте від мене таке відношення, якого заслуговуєте. Щоб ви зрозуміли, що я маю на увазі”, додав він, “два роки тому я прийняв командування іншим батальйоном з цієї ж бригади, і зі мною повернулося вісім чоловік [з приблизно 200]. Декого з жидів захо-

пили росіяни на березі Дона, а когось відіслали до штрафбату, де вижили лише декілька з них. Але більшість убили особисто я та мій сержант, своїми руками — на виконання нашої обіцянки: не везти вас додому живими. Якщо ви мені не повірили, можете розпитати тих вісьмох. Вони повернуться сюди, і їх звільнять через кілька днів”. (Tsachor 1997: 25)

Такі промови проникнуті антисемітським духом та звинуваченнями. У них євреї зображуються жадібними багатіями, які експлуатують народ, або навпаки — політичними ліваками, тобто комуністами. Угорці ж навпаки виступають як вірні захисники Батьківщини, хоча угорська армія в той час була частиною сил, які Германія направила проти Радянського Союзу. У всякому разі, євреї мають рабські коритися своїм угорським начальникам, щоби спробувати спокутувати за свою неприйнятну єврейську поведінку та щоби уникнути шкоди.

У цьому контексті ми маємо відзначити образи фізичного зцілення та ментального каяття, які пропонуються у наведених уривках. Утім, можливість виживання за умови самовдосконалення або зміни поведінки виражена лише в другому прикладі. Обидва інші не залишають службовцям іншої долі окрім страждання та знищення. Наступні елементи розповідей доводять, що саме ці оповіді, які свідчать про безнадію є дійсно наріжними.

2. Погане ставлення та тортури в лавах угорської армії

Після такої психологічної “підготовки” рекрутів, які, втім, були зовсім не готові фізично, в тому, що стосується провізії, одягу та лаштування, скеровували на роботи всередині країни або відправляли на східний фронт. В обох випадках їх часто примушували до важкої, невдячної та небезпечної праці, єдиною метою якої було фізичне виснаження та знищення службовців. Аспекти фізичної праці, яка і була формальним приводом для призову чоловіків до лав угорської армії, заслуговують особливої уваги у дослідженні загального досвіду колишніх службовців трудових загонів. Моше Санбар (Зандберг) з угорського міста Кечке-

мет, описує такий епізод з часів своєї служби на території Угорщини:

“Одного разу двадцятьох з нас послали працювати на городі. Ми мали збирати картоплю. Нас виставили у довгу шеренгу, а за нами стояли солдати із армійськими ременями в руках [готові бити нас], щоби ми не залишили в землі жодної картоплини. Здається, ми добре працювали, тому що у них майже не виникало приводів нас бити, незважаючи на те, що більшість з нас вперше в житті збирали картоплю. Це почало їх дратувати, а може палюче сонце стало діяти їм на нерви, тож вони вирішили знайти інші приводи для биття. Наприклад, вони заборонили нам розгинатися або сідати навіть на хвилину, тож ми залишалися зігнутими весь час. Спочатку це не було так важко, але після полудня ми втомилися, отже ремені почали літати й бити нас часто і сильно, так що багато в кого пішла кров” (Sanbar (Zandberg) 1967: 18 в івритському виданні).

Йосеф Аарон Брант, трансільванський ветеран східного фронту, розповідає про випадок, коли командир залишився незадоволений швидкістю роботи кількох чоловіків-євреїв з Будапешту. Отже “він примусив їх підняти на плечі важкі колоди і бігати з ними навкруг табору. Він йшов за ними з палицею й бив їх. Вони бігли з тією колодою та зносили побої аж доки не знепритомніли і не впали з нею”. (Brant 1989: 95). Зеєв Зімроні з трансільванського міста Коложвар також служив на сході. Він пригадує навіть більш гнітючий випадок з колодою: “Одного дня велика колода впала і вбила одного хлопця з нашого відділення на ймення Абрам Герштїк. Ми вирили могилу та поховали його. Він завжди був одним з оптимістичних, добродушних людей в загоні” (Zimroni 1987: 42). Наведені випадки та описи можуть слугувати взірцем жорстокого та нелюдяного ставлення до єврейських службовців з боку угорських військових. Їхня мета лише номінально полягає в тому, щоби підвищувати ефективність праці, насправді вони намагаються закатувати та знищити євреїв-службовців,

у повній відповідності з обіцянками свого вищого керівництва.

Окрім наведених форм експлуатації чоловіки — колишні службовці — розповідають про неймовірно суворі вимоги та умови праці: їх використовували замість тяглових коней та в якості живих міношукачів. Андор Саламон (з Трансільванії), який був спершу направлений на східний фронт, а звідти — в Дахау, пригадує наступні події:

Ми йшли по коліно в піску або в багнюці, дорога була не мощена. Фургони застрягали в піску і коні не могли їх витягнути. Отже нам доводилося їх штовхати. Якщо я правильно пригадую, там було чотири чи п'ять фургонів, і кожен тягнули два коні з Шеклершу [сільського району в Трансільванії]. Це були добрі коні, дужі, але вони все одно не могли витягнути фургони з багна, тож євреям доводилося їх виштовхувати. Це була нещадна робота і вона зайняла весь день (Andor Salamon in Rosen 1994, "Appendix", 67).

Йосеф Аарон Брант пригадує картини дуже схожі на ті, що описує Андор Саламон:

Ми мали [нібито] йти з конвоєм та допомагати штовхати фургони в горах, [коли це було необхідно]. Але насправді [наша робота була значно важчою, адже ми мали] допомагати коням тягнути фургони весь день, щоб вони не застрягали в піску. Це все через те, що ми були змушені йти [піщаними] путівцями, оскільки німці зайняли всі добрі дороги своїми транспортними колонами... Увечері, коли ми добралися до місця привалу, фургони треба було відтягти до лісу і сховати поміж деревами на ніч. Оскільки коні втомилися, цим мали займатися євреї. Ми впоралися лише опівночі. Тільки тоді вони дали нам напитися води з сусідньої криниці. Ми не могли навіть мріяти помитися після цілого дня важкої праці, бо на це не вистачило б води, а ми були зовсім виснажені... Вранці євреїв розбудили о п'ятій, хоча коней не турбували до сьомої... Кожен фургон тягнули та штовхали десь сорок чоловіків. Як це було? Їх [чоловіків] прив'язували до бортів фургону до заступів, до яких були прикручені мотузки [як руків'я], по двоє до кожного за-

ступу, по п'ять заступів з кожного боку. Це виходило по двадцять чоловік на кожен фургон. Цей час інші двадцять могли відпочивати, тобто просто йти біля фургону. Щогодини вони мінялися місцями. Зверху сидів солдат та нещадно хвиськав їх нагайкою — направо й наліво. А поряд на конях їхали інші солдати, і вони теж били нас весь день батогами і гумовими кийками (Brant 1989: 70, 71).

Набагато коротше пише про це Барух Цахор: "Ми йшли цілий день і лише зрідка зупинялися відпочити, зважаючи на стан коней. Угорські військові мали наказ не перевтомлювати коней, але такого наказу щодо євреїв не було" (Tsachor 1997: 52).

Гігель Данціг навіть назвав книжку своїх спогадів "У тіні коней", мабуть зважаючи на те, що службовці страждали через коней, але й отримували від них користь. Він наводить таку сцену:

Лейтенант скочив на свого коня й підняв батіг. Його голос було чути здалека: "Чому ці жиди шкутильгають як уві сні? Чому вони не стоять біля фургонів? Ну ж бо, штовхайте їх, ну ж бо, швидше, швидше!" Оразу після цього ми почули свист нагайки, і одразу ж кров потекла по обличчях, лобах, носах та губах тих, кого він бив. Ті чоловіки стискали зуби [щоби не кричати від болю]. Лише командир Балінт Мадьяр посміхався сам до себе поряд з нами. Так і йшло день за днем... Люди знаходили притулок в тіні коней. Ці коні врятували нас від знищення. Вони не могли страждати безкінечно, так само як і ми. Отже коли коні були занадто виснажені, щоби йти далі, ми також отримували мить для відпочинку. Такий був наказ, навіть під час війни, навіть якщо з цього буде краще євреям. Насправді проти коней навіть Мадьяр нічого не міг зробити (Dantsig 1976: 41, 42).

Саламон та Брант розповідають, як їх використовували в якості тяглових тварин для перенесення вантажів (замість коней), а також пригадують, як їх зробили живими міношукачами. Цікаво, що це жахливе завдання також пов'язане з конями та базується на такій самій нелюдській логіці. Брант пише:

Вони боялися партизан, яки діяли в цій місцевості. Тому вони видумали для нас жахливу роботу: кожного ранку ми мали проходити по дорозі між двома нашими постами, щоби перевірити — своїми тілами — що там немає мін. Зрозуміло, що вони зовсім не журилися б, якщо б хтось із нас підірвався. Багато хто поплатився за це життям. Бог помститься за їхню кров. Вони називали цей загін “мінотопцями” (Brant 1989: 88).

Слова Бранта навіть десятки років по тому сповнені болем та стражданням. На відміну від нього Саламон обирає нейтральний або стоїчний тон для опису того ж самого страшного завдання:

Раптом я почув як командир казав, що йому потрібні два чоловіки, щоби йшли поперед нього. Отже, якщо шлях був замінований, то замість нього та його коня підірвалися би євреї. Він їхав на білому коні. Я та ще один чоловік визвалися добровільно. Я визвався, тому що я не хотів залишатися з тими двома сотнями людей, яких змушували нести важкі інструменти та хліб — це було дуже важко. Ми пішли вперед, ми не боялися та й навіть не думали про страх. Коли ми добралися до наступної стоянки на відстані двадцяти чи тридцяти кілометрів, в наступному селі, у нас був час, щоби відпочити та оговтатися після довгої дороги. Коли батальйон прибув на місце, ми вже встигли помитися (Salamon in Rosen 1994, “Appendix,” 67).

На іншому етапі війни, далеко на східному фронті, Андор Саламон знову описує подібну ситуацію:

Тепер ми були неподалік від лісів Брянську, і вони мали ловити партизан, отже вони захотіли, щоби двоє чоловіків йшли вперед, на випадок, якщо шлях буде замінований. Я визвався на це, тому що я думав, що зможу найти щось поїсти. Так і сталося. Поки ми йшли, я бачив навкруги цілі села — покинуті та пограбовані. Селяни втекли. В цих лісах цілі галявини були рясно вкриті чорницею. Ми почали її збирати та їсти. (Salamon in Rosen 1994, “Appendix,” 80).

Ці уривки демонструють, що євреї-службовці не тільки розглядалися як менш ніж

люди, але навіть менш ніж тварини, адже навіть коні отримували відпочинок, у якому було відмовлено євреям. Євреї варті навіть меншого, ніж витратні матеріали, оскільки їхні мучителі впевнені, що чим більше євреїв загине, тим краще. Паралелізм між “конями” та “євреями” — а не “конями” та “людьми”, як можна було б очікувати в нормальному середовищі, — який зустрічається в кількох уривках, відзначає деградацію статусу євреїв на рівень тварин. До цього треба додати пристрасне та дбайливе ставлення угорців до своїх коней, яке контрастує із зневажливим ставленням до євреїв-солдат. Це ж підкреслюють і регулярні побої, ніби люди і дійсно були конями. Потім їх використовують в якості живих міношукачів — робота, яка може призвести до втрати кінцівок та навіть самого життя. Це завдання є крайнім прикладом того самого принципу. Треба зазначити, що оповідачі регулярно використовують такі вирази як “цілий день” (Salamon), “на всю ніч”, “до опівночі”, “увечері”, “зранку”, “о п’ятій”, “о сьомій” (Brant). Це тільки посилює відчуття тотальності їхньої експлуатації та страждання. Утім, ті, кому пощастило вижити, як Данцигу та Саламону, пам’ятають окремі мирні моменти навіть посеред нескінченного кошмару, коли вони описують відпочинок поряд з конями чи збір чорниць на мінному полі. Їхнє відношення показує гнучкість та кмітливість у суворих умовах та страшних і руйнівних обставинах.

3. Щоденне знущання з боку угорських військових

Здавалося б нестерпної праці та приниження вартості життя службовців було достатньо, але найвиразнішим аспектом їхніх страждань було щоденне знущання з боку армійських командирів. Усі оповіді колишніх службовців — як письмові, так і усні, від респондентів різного соціально-економічного походження, у всіх ситуаціях, як в самій Угорщині, так і на сході — переповнені описами довільних, неспровокованих та надзвичайно жорстоких тортур. Більше того, тільки іноді немилосердне покарання стає результатом якоїсь реальної провини, як, наприклад, у випадку невдалої спроби

втечі Баруха Вейса та його товариша (Weiss in Rosen 2004 *In Auschwitz We Blew the Shofar* 66–68, 194, 195). Іноді приводами для покарання стають елементи порядку та дисципліни, такі як зовнішній вигляд або чистота. Насправді ж такі вимоги були нездійсненними через недостатній рівень гігієни в армії, отже невідповідність ним ставала лише приводом для покарання. Наприклад, одного разу 200 чоловіків підняли серед ночі в повній темряві та наказали з'явитися на переклик за хвилину, як розповідає Моше Московіц із Закарпаття, який служив на території Угорщини (Moskovitz 1997: 85). Такий самий підхід можна побачити і в історії про абсурдне звинувачення у псуванні їжі зі спогадів Давида Шмерлера, закарпатського єврея, якому довелося служити на сході. Наприкінці довгого дня важкої праці службовцям з його взводу сказали, що вони мають самі приготувати собі вечерю з картоплі. Коли виснажені люди позасинали замість того, щоби готувати, їх звинуватили у псуванні картоплі та відповідно покарали (Shmerler in Meizlish and Shefi, без дати: 75). І навпаки, коли Андор Саламон насміявся приготувати декілька картоплин, які зібрав вночі на сусідньому полі, один із солдатів охорони втоптав картоплю в землю, щоби вона стала неістівною (Salamon in Rosen 1994, "Appendix," 81).

В інших випадках приводом для покарань стає чистота. Моше Санбар (Зандберг) розповідає, що однієї ночі кількох чоловіків звинуватили в тому, що вони розмовляли після відбою, а в результаті весь підрозділ примусили бігати навколо табору босоніж. Тільки-но вони знову почали засинати, військові влаштували перевірку чистоти ніг, і пороли тих, у кого ноги були брудними. Оскільки службовців змусили бігати босоніж, а води для миття не було, уникнути биття вдалося лише кільком чоловікам, які зуміли якось очистити ноги за хвилину до перевірки (Sanbar (Zandberg) 1967: 18). Ці та сотні інших прикладів показують, що справжньою причиною тортур та покарань була не їжа або чистота, та й навіть не дисципліна, а тільки садистське бажання катувати євреїв. Виявляється, що неважливо зможуть євреї виконати накази чи ні,

в умовах війни чи в тилу, під командою вищих офіцерів чи рядових — євреї приречені на жорстоку тортуру та знущання.

4. Рідкісні проблески людяності

На фоні загалом жахливого становища колишніх службовців виділяють рідкісні випадки та сценарії, коли вони отримували більш людяне ставлення з боку військового начальства. Наприклад, Барух Цахор часто емоційно згадує "старого", маючи на увазі свого відносно поміркованого командира під час подорожі на схід та назад. Цей чоловік виказує гуманне ставлення до євреїв під своїм началом, слідкує за своїми підлеглими та запобігає знущанням, які були описані вище (Tsachor 1997). Арьє Амікам, який отримав сіоністську освіту в гебрайській гімназії в своєму рідному місті Унгвар на Закарпатті, розповідає про гуманне відношення та підтримку, яку він отримав від сержанта свого підрозділу. Спочатку Амікам та його друзі-сіоністи використовували кодові слова пов'язані з івритськими голосними, щоби попереджати один одного про наближення сержанта. Але одного разу сержант з'являється без попередження та висловлює повагу та підтримку євреям саме через те, що вони об'єднані навколо своєї етнічної та національної ідентичності (Arye Amikam in: ІАФО [Ізраїльський архів фольклорного оповідання ім. Дова Ноя при Хайфському університеті]; Архів наукового проекту по вивченню євреїв Закарпаття та Мункача в науковому центрі ім. Гольдштейн-Горен по вивченню Діаспори при Тель-Авівському університеті, папка Немеш, № 35). Більш розгорнутий та очевидний опис цього феномену можна знайти у мемуарах Йосефа Аарона Бранта:

Опис [нашого життя в] Бондаровці був би неповним, якщо б я не розповів про іскру людяності в темряві тих днів. Одного разу декілька десятків євреїв направили в ліс, щоби принести колоди для табору, і ми йшли повз одинокої сільської оселі. Наш вартовий солдат бив слабих та хворих направо і наліво для [свого садистського] задоволення. Хоча ми були такі слабкі, що не могли йти, він змушував нас бігати весь день, аж допоки ми не були зовсім виснажені. Раптом ми почули голосний вигук

з боку одинокої хати. Ми побачили старшого офіцера, який кричав: “Хальт!” Ми затремтіли від страху, оскільки очікували від нього лише нових неприємностей. Замість цього він почав гримати на вартового та шпетити його: “Що ти робиш з цими хворими та слабкими людьми? Вони хворіли тифом та ще не видужали. Вони навіть йти не можуть, а ти їх змушуєш бігати та ще й б’єш! Думаєш, ти такий герой проти цих слабких та беззахисних людей? Так йди на російський фронт, там покажуй свою хоробрість!” Офіцер змусив вартового робити віджимання. Він десять разів наказував йому — лежати, встати, лежати, встати, аж допоки вартовий дуже не вимотався. Він його навіть кілька разів ударив. Нарешті він запитав, скільки нас тут, і наказав прислати двох чоловіків до його хати. Він дав їм для нас харчів: цілий коровай хліба на кожних двох людей, а ще кожному по цілій банці сардин. Потім він наказав вартовому: “Нехай вони йдуть повільно, як на прогулянку. Коли дійдете, зупиніться там та відпочиньте трохи на свіжому повітрі, і лише потім повертайтеся. І нехай кожен несе лише стільки, скільки зможе.” Я тоді сказав своєму другові Еліезару Гросу: “Поки в сучасному світі є такі люди, у нас ще є надія”. Цей випадок показав нам, що незважаючи на все, вони не всі недолуги, ми повірили, що є благородні люди, які хочуть нам допомогти. Вчинок того офіцера надав нам сил, та надихнув боротися за своє життя. (Brant 1989: 86–87).

5. Постійний пошук їжі

Відомо, що в надзвичайних ситуаціях їжа є первинною необхідністю, а її відсутність стає головною причиною страждань. На відміну від тих жертв Голокосту, яких депортували до різних концтаборів, де їх систематично морили голодом, службовцям трудових загонів було трохи легше. По-перше, незважаючи на суворі умови існування, що ми описали вище, службовці не мешкали у постійних місцях масової концентрації людей, таких як табори. По-друге, вони часто переміщувалися з місця на місце, а по дорозі часто знаходили орані поля або їстівні овочі, фрукти чи ягоди, як у випадку описаному в розповіді Андора Саламона (Salamon in Rosen

1994, “Appendix,” 80). І по-третє, особливо це стосується тих, кого відправили на східний фронт, службовцям часто наказували виконувати сільськогосподарські роботи на полях біля сіл, що зустрічалися по маршруту пересування армії. За роботу вони часто отримували харчі від селян. Багато оповідачів прославляють щедрість, людяність та добропорядність цих простих працьовитих людей. Тим не менш, більшість службовців страждали від голоду та недоїдання, особливо наприкінці війни. Так про це розповідає у своїх спогадах Гілель Данціг: “Серед нас розвилася справжня істерія голоду. Їжа стала головною темою наших розмов вдень і наших снів вночі”. (Dantsig 1976: 49). Таким чином, так само як і в’язні концтаборів службовці з великими зусиллями йшли на різні “оборудки”, щоби не померти з голоду. Втім, такі угоди часто зривалися через військових, як сталося, наприклад, у приведеній вище історії з розчавленою картоплею зі спогадів Андора Саламона (Salamon in Rosen 1994, “Appendix,” 81). Адже так само як і у випадку з працею та дисципліною головною метою залишалася виснаження та знищення службовців.

6. Вшанування померлих товаришів

Страшним, але запланованим результатом описаних механізмів — виснажливої праці, знущання та нестачі необхідної провізії — став величезний рівень смертності серед службовців. Багато з них стали жертвами нещасних випадків на роботі, вибухів мін, жорстокого биття, довільних розстрілів, голоду та хвороб, — не враховуючи смерті пов’язані з бойовими діями. Насправді, зіткнення зі смертю інших євреїв-службовців — часто родичів або близьких друзів — стало критичним досвідом для тих, що вижили. Відповідно, їхні оповіді сповнені описами смертей інших страждальців — у різних обставинах і в різний спосіб. Ця стаття занадто коротка, щоб охопити повний огляд причин смерті, типів опису жертв та шляхів посмертного вшанування в розповідях колишніх службовців. Лише розповідь Андора Саламона дає нам такі приклади: чоловіка розстрілюють лише за те, що він не дозволив солдатові забрати його особистий рюкзак (Salamon in Rosen 1994, “Appendix,” 70); солдати розстрі-

люють рабі та його учнів, рабі виживає та повертається додому, але потім його депортують до Аушвіцу, де він і помирає (Salamon in Rosen 1994, "Appendix," 72, 73); друг Андора помирає від тифу, після того як відмовився обміняти дорогоцінну обручку на глечик молока (Salamon in Rosen 1994, "Appendix," 75, 76); інший чоловік намагається продати свій перстень, але його знаходять та розстрілюють на місці (Salamon in Rosen 1994, "Appendix," 83); ще двох чоловіків розстрілює есесівець через те, що вони побилися за банку консервів незадовго до кінця війни (Salamon in Rosen 1994, "Appendix," 87). На додаток до багатьох таких описів Андор більш докладно розповідає про зникнення свого брата. Коли брат захворів, він — всупереч пораді Андора — вирішив піти до найближчого шпиталю, і після цього безслідно зник (Salamon in Rosen 1994, "Appendix," 71). Інші колишні службовці також розглядають свою розповідь як можливість вшанувати пам'ять своїх братів або братів своїх близьких друзів (Moshe Stern in Rosen 1994, "Appendix," 247; Ludwig Weiss and Ze'ev Kest in: ІАФО; Архів проекту по вивченню євреїв Закарпаття, папка Weiss, no. 1 та папка Kest, no. 2, відповідно) або інших товаришів.

Хоча всі ці тексти не можна привести у цій статті, попередній аналіз та типологія їхніх компонентів і акцентів можуть пролити світло на їхню функцію як актів вшанування в контексті всього загалу оповідей колишніх службовців. У більшості випадків оповіді-вшанування включають повне ім'я головного героя, а часто і докладні відомості про нього, такі як місце народження або проживання, сімейний стан та довоєнну професію або рід занять. Цей акт ідентифікації одразу видає інтенцію, функцію та мету вшанування. Іноді акцент зміщується на втрату високого соціального статусу, який чоловік мав до війни, та понижене становище під час служби, як у випадку з рабі в розповіді Андора Саламона або у спогадах колишнього головного бухгалтера Англо-угорського банку в Угорщині (Moshe Stern in Rosen 1994, "Appendix," 246). Цей аспект підкреслює трагічний тон та атмосферу оповіді. Оповідач також часто описує обставини смертей, які у більшості випадків були

довільними або виходили з жорстоких умов служби. Утім, в деяких випадках припускається, що жертва заплатила життям за нездатність пристосуватися до нової реальності навколо. У цьому оповіді-вшанування наближається до народної балади чи літературної новели, які також розвиваються навколо первинного нерозуміння чи вади (Gerould 46, Springer). Але треба враховувати, що на відміну від типових героїв творів цих жанрів євреї в страшних умовах загонів примусової праці та Голокосту фактично не могли самі розпоряджатися своїм життям, навіть якщо вони діяли з надзвичайною обережністю та вигадливістю.

Коли колишній службовець описує фатальну помилку або якусь ваду жертви, це часто слугує посиленню його особистого образу вмільця, який поводився в тих самих обставинах інакше і в результаті вижив. Цей аспект ми ще пригадаємо у розгляді загального осмислення колишніми службовцями свого досвіду під час Голокосту (у підрозділі 9), й особливо того, що вони самі називають "гострим чуттям виживання". Зрештою, оповідач може виражати своє потрясіння та біль у таких виразах як: "ви собі уявляєте, як ми почувалися". Ці зауваження мають загальний та непрямий характер, як стає зрозуміло зі, скажімо, використання займенників "ви" та "ми" замість "я". Це може бути результатом гендерних конвенцій або травматичного відбитку особистого досвіду оповідача, який не може виразити словами свої потрясіння та біль, і ніколи не пояснює, що саме він відчував та відчуває (Caruth 1996, LaCapra 2001). Нарешті, оповіді-вшанування є більш ніж певною метою або твердженням, вона є екзистенціальним жестом, за допомогою якого оповідач символічно увічнює своїх загиблих братів та друзів, просто проговорюючи їхні імена та описуючи їхні смерті.

7. Вшанування пам'яті інших євреїв

Окрім померлих товаришів по трудовим загонам оповідачі також пригадують інших євреїв, свідками смерті яких вони були. Як не жахливо, але декотрі службовці були змушені допомагати у депортації, ув'язненні та похоронах своїх братів, або брати участь у пов'язаних

з цим будівельних роботах. У приведених нижче оповідях можна побачити певні проблиски того болю та моральної роздвоєності, що відчували службовці при зіткненні з долею свого народу. Олександр Штейнбергер з Надьвараду в Трансільванії, ветеран східного фронту, пригадує таке:

“Коли нас призвали на службу, мого батька інтернували до табору, який називався Гарань. Тільки-но я про це почув, я одразу ж прийшов на прийом та попросив дозволу піти попрощатися з батьком [перед тим, як ми поїдемо на східний фронт]. Я отримав дозвіл і поїхав [до нього] з моїм жовтим значком [який позначав єврея з армійського трудового загону] на руці та в армійському береті без будь-якої офіційної емблеми армії чи частини. Ми поговорили з батьком, нехай він спочиває з миром, лише п'ятнадцять хвилин. За єврейською традицією батько поклав долоні мені на голову і благословив мене. Більше я його не бачив. (Alexander Steinberger in Rosen 1994, “Appendix,” 207).

Барух Цахор описує біль та жах, які він відчув, коли побачив пусті вулиці й домівки євреїв в закарпатському місті Хуст:

Якщо б мене побили дулом гвинтівки, мені було б легше, ніж йти по цим вулицям і бачити домівки євреїв, що лише кілька місяців тому були сповнені життя і дітей. Тепер євреїв забрали, один дім за іншим, село за селом уздовж ріки. Раніш тут жили бідні й набожні юдеї, в цих селах, якими я проходив стільки разів, а тепер тут не було жодної живої душі. Всі оселі збезлюділи, а добро було пограбоване місцевим населенням. З важким серцем я зайшов до одного пограбованого дому. Залишилися лише молитовні книжки і Біблії та сімейна фотографія, на якій було багато малих дітей. Все що я знав про них, це те, що вони ніколи не повернуться до свого бідного дому” (Tsachor 1997: 52, 53).

Моше Московіц розповідає про свою службу в Угорщині:

“Одного разу [під час союзних бомбардувань, коли службовцям дозволялося покинути роботу та шукати схову] один мій друг цим скористався і пішов на ферму своїх батьків,

яка була розташована неподалік. Скоро він повернувся приголомшений. Він сказав нам, що місцеві селяни вже конфіскували і захопили ферму [після того, як його батьків депортували до Аушвіцу] та грозилися убити його, якщо він миттю не зникне з очей. Це була головна причина, чому ми не намагалися втекти зі служби, навіть коли у нас була можливість” (Moskovitz 1997: 91).

Гігель Данціг пригадує євреїв, яких він зустрів, коли його підрозділ пересували на схід:

Деякі з них ховалися під фургонами, і коли намагалися наблизитися до нас, сильно сутулилися, [щоби видаватися менше]. Ми вийшли з поїзду і побачили двох жінок з трьома дітьми, у всіх на пальтах були похмурі жовті зірки Давида. [Це були] польські євреї, і вони звернулися до нас на їдиш. У них були бліді замучені обличчя. Вони попросили хліба. Ми полізли до своїх ранців і дали їм консерви та сигарети з наших запасів, тоді вони в нас ще були (Dantsig 1976: 37).

Анонімний оповідач, який називає себе Алексом, служив у батальйоні, який працював на північ від Будапешту. Він згадує: “Одного дня вони розділили нас на маленькі групи. Ми все ще не знали, навіщо вони нас туди привезли. Вони дали нам знаряддя й наказали копати вигрібну яму, а потім ми поставили паркан навколо неї. Тільки потім ми дізналися, що насправді ми будували гетто для євреїв з тієї місцевості”. (Alex 16, анонімний рукопис). Долю тих, кого не забрали до трудових загонів підсумовує Сандор Фішер, мешканець Будапешту, який служив на території Угорщини: “З тих, кого не забрали в армію, вижили лише одиниці, більшість загинула під час Голокосту. Тут [в Угорщині] вони забрали батьків, братів, сестер, дружин, всіх, хто залишився вдома. Вони посадили їх у вагони для худоби та відвезли в Аушвіц-Біркенау, і зробили там з ними всі ті страшні речі, про які ми тепер все знаємо”. (Fischer in Rosen 1994, “Appendix,” 297). Відсторонений псевдоісторичний дискурс Фішера помітно відрізняється від елегантного тону Штейнбергера, Данцига й Цахора. Між цими двома крайностями ле-

жать технічно-практичні дискурси Московіца й Алекса. Втім, яким би не був тон чи настрої, всі колишні службовці були свідками смертей та знищення свого народу — близьких родичів чи зовсім чужих людей — і відчувають біль від своєї ролі або навіть віддаленої участі в цих нелюдських ситуаціях. У цих випадках їхній жереб здається кращим, але, коли врахувати загальний результат війни, зрозуміло, що усім їм була заготована однакова доля, яку вони насправді й розділили.

8. Усвідомлення парадоксальності своєї функції та долі

Поза сумнівом, найболючіші та найгірші спогади тих колишніх службовців, які були змушені безпосередньо допомагати у вбивстві інших євреїв. У таких випадках усвідомлення того, що вони є одночасно і злочинцями (які служать Вісі), і жертвами (представниками єврейського народу, який сили Вісі мали знищити) вражало їх. Інакше, в більшості оповідей це усвідомлення відкидається, замовчується чи присутнє тільки імпліцитно. В одному такому описі з документальної книги Рендольфа Брема колишній службовець розповідає про свою роль у депортації євреїв з угорського міста Кьорьош-мезо. В цій розповіді сама мова свідчить про біль та розкаяння оповідача. Він використовує множинні та загальні займенники “ми”, “вони”, “їх” замість того, щоби вказати імена учасників подій, дієслова в пасивному стані замість активного, а також неодноразово підкреслює, що службовці в той момент не знали мети своєї роботи (так само як і в розповіді “Алекса”) (Braham 1995: 7). У цьому контексті ми маємо враховувати, що факт змушеної участі службовців у геноциді свого народу пов’язаний з базовим питанням їхньої “угорсько-єврейської” самоідентифікації та довго плеканій вірності угорській державі, про яку ми казали раніше. Фактично в таких випадках службовці були змушені відректися та буквально знищити єврейську складову своєї загалом дуальної самоідентифікації та під загрозою смерті поводитися виключно як угорці. І все це в той самий час, коли угорський державний апарат розглядає їх

як знецінених людей другої категорії, заплямованих або просто *євреїв*, як це формулюється в промовах їхніх командирів та підтверджується загальним ставленням до них.

Відсутнє або часткове усвідомлення цієї несправедливої ситуації в розповідях колишніх службовців пов’язане з тим, що в тих екстремальних ситуаціях вони не мали свободи морального або дієвого вибору. Навпаки, їх систематично зводили до стану слабких, заляканих, замучених та безсловесних рабів своїх командирів та всієї нелюдської політичної системи. Цей стан формує їхні погляди навіть в ретроспективі, коли вони розповідають про своє життя через багато років після Голокосту. На цьому фоні чітко вираження їхньої парадоксальної ситуації приходить лише з вуст інших: російських партизан або їхніх прибічників в селах. Гілель Данціг описує в своїх спогадах такий напружений діалог з сином селянина, в якого вони жили:

“Ні, а хто ви насправді? Солдати чи раби? Як це поєднується — угорський військовий берет та [жорстоке] ставлення, яке ви від них отримуєте?” Він вислухав мої пояснення з іронічною посмішкою: “Ваші антисеміти — боягузи. Вони думають, що можуть прикрити своє варварство цивільним законодавством. Якщо вони дали вам військові берети, чому ж вони не дали вам зброї?” (Dantsig 1976: 96).

Хоча слова співрозмовника Данціга приведені чітко й конкретно, його особисті “пояснення” не сформульовані (так само як і емоції Андора Саламона щодо смерті його товаришів). Ми можемо лише здогадуватися, що саме сказав тоді Данціг, і чи була його відповідь зіставною з твердженнями його співрозмовника. Напевно Данціг та багато інших угорських євреїв ще не досягли такої позиції, з якої вони могли б озирнутися на свою болісну історію під час Голокосту та сформулювати її в критичних виразах.

9. Осмислення досвіду служби через загальні та єврейські цінності та історію

Замість прямих звинувачень на адресу угорців єврейські службовці зазвичай вдаються до двох інших типів дискурсу: опису особистих джерел сили або кінцевого шляху до виживання, та/або

більш загального опису своїх релігійних або політичних поглядів на долю єврейства в Діаспорі, або в Другій світовій війні та Голокості, або поєднання обох. Описуючи історію свого виживання, колишні службовці схиляються до концепції чуда в її народно-релігійному сенсі. Барух Вейс використовує такі слова як “перше чудо”, “друге чудо, що сталося зі мною” і так далі в своїй оповіді, пояснюючи обставини, які дозволили йому врятуватися з небезпечної ситуації (Weiss in Rosen 2004 *In Auschwitz We Blew the Shofar*, 191–199). Йозеф Аарон Брант зосереджується на своєму благочесті та виконанні юдейських релігійних настанов (*міцвот*), незважаючи на будь-які випробування (Brant 1989: 73). Потім він описує, як завдяки кмітливості йому вдалося дістати трохи тютюну та обміняти його на їжу. Він закінчує цю розповідь словами: “От так я був врятований, з Божою поміччю, від неминучої смерті від голоду” (Brant 1989: 83). Здається, що для цього оповідача, який залишається ортодоксальним юдеєм, його релігійні догмати та практики стають певним якорем в інакше неприйнятному та незрозумілому світі.

Зеев Зіморні також походить з побожної родини і так само пов’язує свій страшний життєвий досвід з релігійними міркуваннями. Він описує дві пов’язані одна з одною дивовижні події, які сталися з ним самим. У першому сценарії всім євреям, які виглядають фізично хворими або пораненими наказано з’явитися на переклик, скоріш за все, щоби знищити їх, оскільки вони стали непридатні для важкої праці. Зеев певен, що йому настав кінець, оскільки в нього сильно поранена нога. Від страху в нього починається діарея і він біжить до туалету, який стоїть на певній відстані. Коли він повертається, хворі й поранені вже мертві: їх всіх розстріляли біля сусідньої платформи. Друге чудо стається, коли він прокидається наступного ранку та бачить, що його рана затягнулася, хоча до того вона довго боліла і не заживала. При цьому Зеев зовсім приголомшений і може тільки процитувати 117 вірш 118-го розділу Псалтирі: “Підкріпи Ти мене і спасуся, і я буду дивитися завжди в Твої

постанови!” [Прим. пер. — тут і далі цит. за перекладом І. Огієнка].

Інші оповідачі надають менше ваги релігійним аспектам і цінностям, але підкреслюють свої особисті сили, кмітливості, оптимізм або те, що вони називають “гострим чуттям до виживання”. За словами Моше Московіца: “Коли я побачив, що сталося, я запитав себе, що мені робити зараз. Гостре чуття до виживання допомагало мені мислити обережно й діяти правильних висновків, бо інакше, я знав це, я поплачуся життям за найменшу помилку” (Moskovitz 1997: 97; див. також: Shmerler in Meizlish and Shefi без дати: 77, Dantsig 1976: 62, Ernő Lazarovich in Rosen 1994, “Appendix,” 327).

Окрім особисто релігійного або екзистенціального дискурсу оповідачі досягають більш загальних концептуалізацій. Дехто намагається пов’язати Голокост та свої особисті страждання з традиційною єврейською юридичною системою. Карой Краус з Будапешту, який служив на території Угорщини, каже так:

Щодо Голокосту — я не хочу говорити великих слів, але я приймаю волю Господа та Його вирок. Коли я питаю “Чому саме я?”, я знаю: тому що “Бог заздрисний (...) карає провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях” (Повторення закону, 5:9). Я знаю, що мене включено до третього та четвертого покоління, і тому моя доля поранила мене — чи то службою, чи то втратою родини, бо багато хто з моєї родини загинув (Krausz in Rosen 1994, “Appendix,” 355).

Моше Штерн, який втратив під час Голокосту всю свою першу родину — дружину та трьох дітей, пропонує комбіноване релігійно-політичне пояснення:

Єврейський народ був схильний до знищення з самого свого народження, а особливо з часу Руйнації давнього Єрусалиму. Я завжди це знав, бо читав про іспанську інквізицію, вигнання з Іспанії, погроми у Східній Європі. Я про все це знав. І коли нас повернули [віддали] Угорщині, ми повірили, що угорське єврейство не зазнає того, що сталося з польським єврейством. Ми помилялися. Це дуже боляче для мене, бо в школі нас вчили, що

ми — угорці, в першу чергу — угорці, і лише після того — євреї. (Stern in Rosen 1994, "Appendix," 251).

На відміну від стратегії приреченості, яку використовують ці два оповідачі, Сандор Фішер торкається питання єврейської самоідентифікації та страждань з об'єднаного соціологічно-культурно-політичного погляду:

В Угорщині завжди існував "кухонний антисемітизм". Влада навіть і не намагалася його приборкати. Було важко приховати потенціал євреїв, важко не виділятися. Люди тільки й бачили, як євреї ставали багатими, отже вони говорили, що євреї нагромаджують гроші, а потім дають їх в борг під проценти. Вони не могли збагнути того, що відкрили їхні великі письменники: що угорське панство було ліниве та розбещене, вони пирували й розтринькували всі гроші, а потім йшли до євреїв за позикою. Багато романів та п'єс написано про це. А правда в тому, що євреї, як правило, не пили, не напивалися. Угорські селяни — ті навпаки, сильно пили. Угорські селяни та робітники ледве могли заробити на життя, а потім пропивали все, що заробляли. Наші [християнські угорські] поети описують, як дружини волокли [п'яних чоловіків] додому з корчми чи кофейні після того, як вони пропивали там свою тижневу зарплатню. Іншими словами, тут існувала сильна соціальна напруга, і була одна група, яку можна було звинуватити у всьому — євреї. А євреї тільки жили помірно, і говорили, що навіть якщо доведеться роками жити на хлібі й цибулі, вони все одно закінчать навчання в університеті. (Fischer in Rosen 1994, "Appendix," 303, 304).

У цих кількох реченнях Сандор Фішер підсумовує сутність напруги між єврейським та угорським населенням країни в передвоєнні роки. З одного боку, євреї виступали як енергійна і творча сила, з іншого, їхні досягнення викликали заздрість та ненависть в їхньому оточенні. Оскільки вони ніколи не були "нормальними" угорцями, а тільки маргіальною, частково корисною, а частково — підозрілою етнічною меншиною. Отже скільки б вони не

намагалися переконати себе, що вони "в першу чергу — угорці, і лише після того — євреї" (Moshe Stern in Rosen 1994, "Appendix," 251), їх ніколи б не прийняли як "справжніх" угорців. Замість того, їх використовували як робочу худобу, бездушні предмети та інструменти, як було показано вище в, так би мовити, каталозі страждань службовців з трудових загонів. У найгіршому випадку, їх посилали одразу на смерть, як і більшість угорських євреїв.

Висновки: Досвід та розповідь колишніх службовців в контексті страждань та переслідувань євреїв під час Голокосту

Виходячи з докладного вивчення досвіду угорських євреїв-службовців, ми можемо дійти кількох загальних висновків. По-перше, хоча сама служба спочатку представлялася угорською владою — та початково так і сприймалася євреями — як шлях до виживання, насправді вона виявилася навіть більш руйнівною, ніж систематичне знищення угорського єврейства під час Другої світової війни. По-друге, всупереч цим фактам, більшість колишніх службовців не схильні відкрито визнати їх. По-третє, хоча служба в угорських трудових загонах була статистично такою ж смертоносною, як і ув'язнення у нацистських концтаборах, між цими двома досвідами є суттєві розбіжності: вік і стать жертв, тотальність — або ступінь — масового ув'язнення та ізоляції від навколишнього світу, а також можливість пересуватися в просторі та іноді здобувати їжу та інші необхідні речі. В усіх цих аспектах службовці мали більше можливостей вирішувати свою долю та боротися за виживання навіть в найважчих умовах, ніж в'язні концтаборів. По-четверте, під впливом всіх цих розбіжностей службовці могли краще зберігати свою людяність та гідність. Цим можна також пояснити те, що вони уникають прямих звинувачень на адресу угорської влади, яка так з ними обійшлася. Головною метою цієї статті є спроба сформулювати послання приховане в розповідях колишніх службовців, озвучити їхній гнів, протест та розчарування від того, що вони пережили.

Alex's Memories (anonymous manuscripts without details) [на івриті].

Améry, Jean. At the Mind's Limit: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and its Realities (trans. Sidney Rosenfeld and Stella P. Rosenfeld). — Bloomington, Indiana: Indiana UP, 1980.

Baumel, Judith (Esther) Tydor. "Social Interaction among Jewish Women in Crisis during the Holocaust: A Case Study" *Gender and History*, vol. 7 (April 1995). 64–84.

Bennett, Gillian. Narrative as Expository Discourse, // *Journal of American Folklore*, vol. 99 (1986), (1986). P. 15–34. 415–34.

Braham, Randolph L. The Holocaust in Hungary: a Historical Interpretation of the Role of the Hungarian Radical Right // *Societas*, vol. 2 III (1972). — P. 195–220.

Braham, Randolph L. The Hungarian Labor Service System, 1939–1945. — New York: Columbia UP, 1977.

Braham, Randolph L. The Politics of Genocide: the Holocaust in Hungary, 2 vols. — New York: Columbia UP, 1981.

Braham, Randolph L. The Wartime System of Labor Service in Hungary — Varieties of Experience. — New York: Columbia UP, 1995.

Brant, Yosef Aharon. In the Secrecy of Sacredness [Be-seter ha-madregah]. No place indication: author's edition, 1989 [на івриті].

Caruth, Cathy. Unclaimed Experience — Trauma, Narrative, and History. — Baltimore: The Johns Hopkins UP, 1996.

Dantsig, Hilel. In the Shadow of Horses — with Labor Battalions of Hungarian Jews in the Russian Front [Be-tsel susim]. — Tel Aviv: Beit Lochamei Hagetaot and Hakibbutz Hameuchad, 1976 [на івриті].

Fialkova, Larisa and Maria Yelenevskaya. Ex-Soviets in Israel — from Personal Narrative to a Group Portrait. Detroit: Wayne State UP, 2007.

Gerould, Gordon H. The Ballad of Tradition. New York: Oxford UP, 1957.

Givon, Yoseph. Hungarian Stories [Sipurim hungariyim]. — Tel Aviv: Yaron Golan, 1998 [на івриті].

Gutman, Israel, ed. in chief. Encyclopedia of the Holocaust. — New York; London: Macmillan Publishing Comp., Collier Macmillan Publishers, 1990.

Kaivola-Bregenhøj, Annikki. Factors Influencing the Formation of Narration. *Studia Fennica*, vol. 33 (1989). — P. 73–89.

Klein, Yoseph H. Joseph's Dream — My Life Story from Slavery to Redemption on the Background of the 20th Century Events. — Jerusalem: author's edition, 1990 [на івриті].

Labov, William. Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular. — Philadelphia: U of Pennsylvania P, 1972.

La Capra, Dominick. Writing History, Writing Trauma. — Baltimore: the Johns Hopkins UP, 2001.

Lappin, Eleonore. The Death Marches of Hungarian Jews through Austria in the Spring of 1945 (trans. Willian Templer) *Yad Vashem Studies*, vol. 28 (2000). P. 203–242.

Meizlish, Shaul and Yaakov Shefi (eds.). Song of David — Life Chapters of David Shmerler [Shirat david: pirkei hayim shel dovid shmerler, zikhrono leberakha]. (Petach Tikva: Author's edition, no date [на івриті].

Moskovitz, Moshe. Jews of a Different Sort — from a Small Village in Carpatho-Russia through Hardships to Israel [Yahadut aheret: mikfar katan bekarpato-rusiah leysira'el]. — Kibbutz Lehavot Habashan: Lehavot Productions, author's edition, 1997 [на івриті].

Rosen, Ilana. The Holocaust at the Center of Life: A folkloristic Analysis of Life Histories Told by Hungarian-Speaking Holocaust Survivors — Thesis Submitted for the Degree: Doctor of Philosophy. — Jerusalem: Hebrew U Central Library, 1994 [на івриті].

Rosen, Ilana. There Once Was... — the Oral Tradition of the Jews of Carpatho-Russia. — Tel-Aviv: the Diaspora Research Institute at Tel Aviv U, 1999 [на івриті].

Rosen, Ilana. In Auschwitz We Blew the Shofar — Carpatho-Russian Jews Remember the Holocaust. Jerusalem: Yad Vashem and the Hebrew U at Jerusalem, 2004 [на івриті].

Rosen, Ilana. Women and Time in the Life Histories of female Holocaust Survivors from Hungary. *Cadernos de Língua e Literatura Hebraica*, vol. 4 (2004). — P. 36–48.

Rosen, Ilana. Sister in Sorrow — Life Histories of Female Holocaust Survivors from Hungary. — Detroit, Michigan: Wayne State University Press, 2008.

Sanbar (Zandberg), Moshe. My Longest year: in the Hungarian Labor service and in the Nazi Camps edited with a historical survey by Livia Rothkirchen. — Jerusalem: Yad Vashem, 1968 Hebrew edition at Jerusalem: Yad Vashem, 1967.

Springer, Mary Doyle. Forms of the Modern Novella. — Chicago: U of Chicago P, 1975.

Stahl, Sandra K. Dolby. Literary Folkloristics and the Personal Narrative. — Bloomington: Indiana UP, 1989.

Szalai, Anna. "Will the Past Protect Hungarian Jewry? Responses of Jewish Intellectuals to Anti-Jewish Legislation", *Yad Vashem Studies*, vol. 32 (2004). — P. 171–208.

Szita, Szabolcs. "The Jewish Labor Service System of Hungary" (In Hungarian, with an English summary). The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later, eds. Randolph L. Braham and Attila Pók. — New York: Columbia UP, 1997 P. 329–436.

Tsachor, Baruch. I was No Hero [Lo hayiti gibor]. Kibbutz Dalia: Ma'arechet, 1997 [на івриті].

Zimroni, Zé'ev. The Path of Suffering, Sorrow... and Rescue. No place indication: author's edition, 1987 [на івриті].